

Democratie als

permanente strijd

conceptrapport 3^E **VERSIE 15 mei 2013** [belangrijkste wijzigingen t.o.v. vorige versies van 30 dec. 2012 en van 28 februari 2013 in grijs]

in opdracht van het Haags Historisch Museum www.haagshistorischmuseum.nl

door Steven van Schuppen/ bureau Lopende Zaken www.stevenschuppen.nl / www.lopendezaken.eu

Inhoud

>Inleiding

p.1

>Democratie als permanente strijd

opzet voor een **tentoonstelling** van de Bataafse Revolutie t/m de 21^e eeuw

p.2

>De lotgevallen van de geheimen van het achterkamertje en het stemhokje in de Eeuw van de Openbaring

opzet voor een **wedstrijd voor essays en verhalen**

p.10

>Sterft gij oude vormen en gedachten! maar wat zijn de nieuwe? Democratie in de 21^e eeuw....

meerjarenprogramma voor een **studium generale**, opzet voor een aantal series lezingen

p. 12

>Participerende democratie als economische kracht

opzet voor een wijkgebonden **'sociaal ontwerpatelier'**

p. 24

>Decennia van democratie en revolutie

Opzet voor een **meerjarenagenda** in de vorm van een chronologische reeks van projecten/ initiatieven in het tweede decennium van de 21^e eeuw met Den Haag als historisch strijdtoneel

p.27

Inleiding

*Democratie komt niet uit de hemel vallen, maar komt voort uit strijd. Zonder strijd, zonder verzet, zonder revolutie geen democratie. De grote democratische revoluties van de 18^e eeuw, zoals de Franse en ook onze 'eigen' Bataafse, vormden een begin van een ontwikkeling naar moderne democratie. Geen weg in een rechte lijn omhoog maar een tocht met vallen en opstaan. Vanaf het revolutionaire begin ging het democratische streven verder dan alleen de liberale parlementaire democratie zoals we die nu kennen. En dat is nog steeds het geval. De laatste decennia wordt steeds sterker een kloof ervaren tussen de politiek en de burger. En het verzet en de revoluties van de laatste crisisjaren binnen en vooral buiten ons werelddeel hebben steeds democratie in de breedste zin van het woord als inzet. Geen democratie in een vaste, vooraf te bepalen vorm maar als autonoom proces waarin verzet tegen machtsongelijkheid in het heersende politieke én economische systeem een sleutelrol vervult. Democratie is een zelflerend en zelfontdekkend proces en daarmee het tegendeel van een ideale staat. Het streven naar vrijheid, gelijkheid en broederschap komt nooit 'af'. Het idee van een perfect egalitaire orde als einde van de emancipatorische strijd is een *contradictio in terminis*. Kortom: **democratie als permanente strijd**.*

Bovenstaande regels vormen het Leitmotiv voor het onderzoek naar de mogelijkheden voor het opzetten van een reeks projecten rond het thema democratie dat ik 2012 uitvoerde in opdracht van het Haags Historisch Museum. Met als uitgangspunt om de komende jaren een eeuw terug te kijken op het roerige tweede decennium van de 20^e eeuw als decennium bij uitstek van democratie en revolutie. En om hierachter nog verder terug te kijken naar het laatste decennium van de 18^e eeuw van de Bataafse Revolutie, inmiddels bijna 220 jaar geleden. En tegelijk wordt er natuurlijk ook vooruitgekeken: naar de kansen en bedreigingen voor democratie in de 21^e eeuw.

Een en ander heeft geresulteerd in een voorstel voor een reeks projecten, waarvan een historische tentoonstelling over het thema van de Bataafse Revolutie het kernonderdeel vormt. Daarnaast zijn ideeën ontwikkeld zoals een wedstrijd voor verhalen en essays, een studium generale en een 'sociaal ontwerpatelier'. Deze nota wordt tenslotte afgesloten met een meerjarenagenda met mogelijke projecten t/m 2018 terugverwijzend naar 1918/19 toen het algemeen kiesrecht werd ingevoerd en de 'mislukte revolutie' van socialistenleider Pieter Jelles Troelstra plaats vond.

Steven van Schuppen
Den Haag, 15 mei 2013

tentoonstelling

Democratie als permanente **STRIJD**

van de Bataafse Revolutie t/m de 21^e eeuw

Algemeen kiesrecht en verder ...

=Inleiding=

Voor velen staat algemeen kiesrecht synoniem voor democratie. Een systeem waarin de stem van iedere burger telt - one man one vote: in gelijke mate, ongeacht inkomen, eigendom, opleiding of afkomst. Het principe heeft zijn wortels in de Amerikaanse, Franse en Bataafse Revoluties en werd in Nederland ingevoerd in 1796 tijdens de Bataafse Revolutie. In de eerste versie van de Bataafse grondwet, de 'Staatsregeling' uit het voorjaar van 1798, werd aan stemgerechtigden geen bezits-eis gesteld. In dit opzicht was de Bataafse Revolutie egalitairder dan de Amerikaanse en Franse. Dit Bataafse egalitarisme had zijn wortels in de Patriottenbeweging van de decennia daar vóór. Na de Restauratie van 1813/15 ging het kiesrecht weer in de kast. De leden van Tweede Kamer werden in die periode gekozen door de Provinciale Staten, toen een standenvergadering. De grondwetswijziging van 1848 van de liberaal Thorbecke bracht de directe verkiezingen van de leden van de Tweede Kamer, gemeenteraden en Provinciale Staten. Kiesgerechtigd waren alleen de mannen. Een belastingaangifte met een bepaald minimum was voor hen de sleutel tot de stembus. Een groot deel van de bevolking was hierdoor uitgesloten van het kiesrecht.

Het zou tot 1918/19 duren voordat het algemeen kiesrecht werd ingevoerd: in 1918 voor mannen, een jaar later ook voor vrouwen. Het algemeen kiesrecht werd verkregen dankzij een sociale emancipatiestrijd waarbij de in de tweede helft van 19e eeuw en de eerste twee decennia van de 20e eeuw de opkomende socialistische beweging de hoofdrol speelde.

Inderdaad - zonder algemeen kiesrecht geen democratie, maar biedt kiesrecht alléén voldoende democratie, voldoende mogelijkheden om de volksinvloed op de politieke besluitvorming te realiseren? En niet alleen op de politieke besluitvorming, maar op een veel breder maatschappelijk terrein, en dan net name op economisch vlak. Kritiek op het beperkte democratische gehalte van de representatieve parlementaire democratie bestaat er al sinds de invoering van een eerste vorm van algemeen kiesrecht, i.c. in Nederland sinds het begin van de Bataafse Revolutie - gedachtig het commentaar van de filosoof-dichter Johannes Kinker op de eerste volgens een vorm van algemeen kiesrecht verkozen Nationale Vergadering in 1796 in zijn weekblad *Janus Verrezen*: "*Stemrecht is geen souvereiniteit: 't is een recht verr' beneden dat recht, dat men oppermacht noemt*". In de eerste revolutionaire jaren van de Bataafse Republiek was de spanning tussen volkssoevereiniteit en representatieve democratie door menigeen gevoeld. Vanuit die achtergrond circuleerden er allerhande denkbeelden om de volksinvloed op het politieke besluitvormingsproces te vergroten. Die denkbeelden kregen echter uiteindelijk geen plaats in constitutie en andere wetgeving. Ook na

hernieuwde invoering van het algemeen kiesrecht in 1918 zijn er steeds opnieuw stemmen opgegaan die pleiten voor een democratie die verder gaat dan parlementaire democratie en algemeen kiesrecht, niet alleen uit radencommunistische hoek maar ook bijvoorbeeld van Pieter Jelles Troelstra zelf, de sociaaldemocratisch voorman en voorvechter van het algemeen kiesrecht ten tijde het hoogtepunt van de strijd voor het algemeen kiesrecht en de invoering ervan. Het zijn stemmen die pleiten voor directere vormen van democratie, waaronder het referendum, en voor uitbreiding van democratische besluitvorming buiten het politieke domein, met name op sociaal-economisch gebied. De mens brengt immers een niet onaanzienlijk deel van zijn arbeidzaam leven met werken door; en zeggenschap over arbeidsomstandigheden is in dit verband een redelijk en gerechtvaardigd verlangen.

>Hinkstapsprong met vallen en opstaan

*Bij de beschouwing van dit onweerstaanbare streven naar verdere democratisering van politiek en maatschappij doemt het beeld op van een proces van horten en stoten. een soort hink-stap-sprong, maar dan één die niet volgens de regelen der kunst wordt uitgevoerd, met vallen en opstaan. Eerst komt de **aanloop**, in de late 18e eeuw met de patriottenbeweging en de Bataafse Revolutie. De **hink** laat vervolgens nogal op zich wachten; het duurt meer dan een eeuw voordat deze beweging uitgevoerd kan worden. Ze bestaat uit de invoering van het algemeen kiesrecht in kader van de parlementaire democratie - een onvermijdelijke en onmisbare beweging op weg naar democratie. De **stap** zou dan het streven naar vormen van de verdere vergroting van de volksinvloed kunnen zijn door directere vormen van democratie en uitbreiding naar andere maatschappelijke domeinen dan het puur politieke. Dit streven vond zijn voorlopige hoogtepunt in de jaren 60/70 van de vorige eeuw. Maar die stap is maar nauwelijks gelukt. Er lijken zoveel uitglijers gemaakt dat de inmiddels op leeftijd gekomen 68-ers hun activistische verleden proberen te verdringen. Een van de opgaven van dit project bestaat er uit dit verdringingsproces te doorbreken, zonder te vervallen in de nostalgisch hagiografische kronieken, geschiedschrijvingen en tentoonstellingen die tot op heden over deze periode zijn verschenen. In dit project moet de balans opgemaakt worden van de betekenis van deze jaren voor de verdere politieke en maatschappelijke ontwikkelingen nadien. En daarmee zijn we meteen aanbeland bij de **sprong**. Wat zijn de beloftes en dilemma's van verdergaande democratie in de informatierevolutionaire 21^e eeuw?*

=Aanloop=

De aanloop, het allereerste en tegelijkertijd opmerkelijk radicale begin van de democratie op Nederlandse bodem, was van betrekkelijk korte duur. De Bataafse Republiek moest al 1806 het veld ruimen voor het Koninkrijk Holland met Napoleons broer aan het hoofd. Het zou meer dan een eeuw duren voordat eindelijk een structurele hink op weg naar democratie gezet kon worden.

=Hink=

Pas in het *tweede decennium van de 20e eeuw*, nu zo'n honderd jaar geleden dus, kreeg - na het relatief korte intermezzo van nagenoeg algemeen [mannen]kiesrecht aan het eind van de 18^e eeuw tijdens de Bataafse Republiek - de invoering van het *algemeen kiesrecht* [opnieuw] zijn beslag, en heeft zich tot op heden met succes weten te handhaven, het korte intermezzo van de Duitse bezetting [1940-1945] daargelaten. Als resultaat van een bewogen kiesrechtstrijd werd in november 1913 een grondwetswijzigingscommissie benoemd die ondermeer de invoering van algemeen kiesrecht als opdracht had. In 1918 werd het algemeen kiesrecht voor mannen ingevoerd, in 1919 gevolgd door het algemeen vrouwenkiesrecht.

Voor de sociaal-democraten, in de jaren tien van de 20e eeuw de belangrijkste ijverars voor het algemeen kiesrecht, voldeden de effecten van de invoering absoluut niet aan de verwachtingen. Niet alleen vielen de electorale resultaten tegen, dat gold ook voor de realisatie van sociale wetgeving -

één van de belangrijkste redenen waarom de socialisten hadden ingezet voor algemeen kiesrecht. En bij groeperingen links van de sociaaldemocratie was de onvrede nog groter. Die betrof niet alleen de parlementaire onmacht maar ook het feit dat een sociaaleconomische omwenteling uitgebleven was. Maar in de crisisjaren 30 raakte links meer en meer in het defensief.

=Stap=

Na de Tweede Wereldoorlog werd de Nederlandse verzorgingsstaat opgetuigd. Maar het was in vergelijking met de ons omringende landen vooralsnog een sobere verzorgingsstaat. De echte doorbraak naar de naoorlogse welvaart kwam in ons land pas in de eerste helft van de jaren zestig maar toen ging het meteen ook heel snel. Het was ook in dit decennium dat de eerste jaargangen van de generatie van babyboomers uit de geboortegolf van na de oorlog het maatschappelijke en politieke toneel betrad. Het waren ook de deze jaren en de daarop volgende jaren zeventig waarin de strijd voor democratisering op nagenoeg alle vlakken om zich heen greep, niet alleen in de politiek, maar ook op het werk, de school, de universiteit en zelfs ... in het leger - de Nederlandse soldatenbeweging was uniek in de wereld. De democratiseringsgolf vormde onderdeel van een algehele culturele revolutie die nagenoeg alle bereiken des levens in zijn greep kreeg: de kerken liepen leeg, seksuele taboes werden doorbroken ouders en kinderen gingen als gelijkwaardigen met elkaar om. In deze jaren werd geëxperimenteerd met tal van nieuwe democratische besluit- en opinievorming.

=Sprong?=-

Nergens had de democratiseringbeweging uit de jaren zestig en zeventig zoveel succes als in Nederland, nergens vonden nieuwe vormen en gedachten zo sterk en zo breed hun weerslag in de samenleving, zo is althans het beeld dat door menig geschiedschrijver over deze jaren opgeroepen wordt. De bezetting in de Tweede Wereldoorlog van een land dat bijna anderhalve eeuw buiten elk oorlogsgeweld was gebleven veroorzaakte een dusdanige breuk in het onderliggende mentale landschap van de Nederlander dat de fundamentele van tradities en gezagsverhoudingen danig aangetast werden. Aan de oppervlakte leek er na de oorlog vooralsnog weinig aan de hand. De vooroorlogse verzuilde verhoudingen kwamen 'gewoon' terug, maar van een vanzelfsprekende acceptatie van gezag en traditie was geen sprake meer. Veel opvoeders van de babyboomers voedden hun kroost met meer begrip en oog voor eigen verantwoordelijkheid op dan voorheen gebeurde en die houding zette zich door toen hun kinderen in de jaren zestig en zeventig in de protestfase kwamen. Tegen dit licht zou de grote concessiebereidheid van de Nederlandse elite ten opzichte van de radicale eisen van de protestgeneratie verklaard kunnen worden [in de visie van ondermeer James Kenedy in diens *Building New Babylon. Cultural Change in the Netherlands during the 1960s*]. Buiten Nederland was een dergelijke open ontwikkeling veelal geblokkeerd - het Amerikaanse establishment was bijvoorbeeld te zeer verwickeld in buitenlandse nederlagen als in de Vietnamoorlog om gemakkelijk concessies te doen, in Duitsland leken de verhoudingen tussen de generaties te zeer door de oorlog getraumatiseerd dat een 'lange mars door de instituties' van de Duitse studentenleider Rudi Dutschke enige kans van slagen zou kunnen hebben. De linkse terroristische ontsporingen in de B.R.D. van de late jaren zeventig leken dergelijke blokkadetheorieën te bevestigen. Maar het verdere verloop van de geschiedenis laat toch iets anders zien.

Uit het niet zelden sektarisch doorgedraaide Duitse linkse activisme ontsproot in de jaren tachtig en de decennia die daarop volgden wonderwel een breed gedragen groene beweging die heden ten dage niet meer weg te deken is uit het politieke landschap bij onze oosterburen - niet alleen in het parlement maar vooral ook als onderdeel van buitenparlementaire beweging in de samenleving. De Nederlandse ontwikkelingen steken daar schril bij af. De razendsnelle en [al te] gemakkelijke mars door de Hollandse instituties lijkt toch vooral uitgedrukt te hebben als 'repressieve tolerantie' - om die aloude term uit de jaren zestig in dit verband nog maar weer eens te gebruiken. De activisten van

weleer kwamen niet zelden op goede posities binnen de instituties terecht en waren in de loop der jaren niet te beroerd om met allerhande neoliberale winden mee te draaien terwijl de verzorgingsstaat stukje bij beetje afgebroken werd.

Het groene activisme brengt vooral de laatste jaren een basisdemocratische beweging voort waarbij burgers zelf in coöperatieve verbanden de duurzame productie van energie en voedsel ter hand nemen. Deze beweging is vooral buiten Nederland sterk, met name bij onze oosterburen [zie de paragraaf *Participerende democratie als economische kracht*]

Het hedendaagse activisme van de vroege 21^e eeuw is niet alleen groen, maar ook interactief en speels, maar lijkt vooralsnog een duidelijke programmatische lijn te ontberen – zie de problemen bij de piraten in Duitsland en de beweging van Grillo in Italië. Het ludieke element was in de jaren 60 een ‘handelsmerk’ van het Nederlandse activisme. Maar behalve dat zij ‘ludiek’ oogt stelt de ‘piraterij’ legt het essentiële punt van de verregaande openbaarheid van informatie van zaken én personen en bloot en stelt daarmee ook – deels onbedoeld – ook de mogelijk schadelijke gevolgen daarvan voor democratie en samenleving aan de orde [zie de paragraaf *Eeuw van de eeuw van de Openbaring*]

Behalve dit ‘informatie-aspect’ komen nog twee andere onderling sterk op elkaar betrokken thema’s in de huidige discussie over democratie op steeds nadrukkelijker wijze aan de orde: de natiestaat en de(wereld) markt. Ze kunnen in een project over democratie als dit niet onbesproken blijven. De 19^e-eeuwse Europese natiestaat staat onder druk. Welke transformatie zal dit instituut in de 21^e eeuw (moeten) ondergaan? Wat is de vereiste staatkundige minimumschaal om de meest dramatische luimen en de grillen van de markt het hoofd te kunnen bieden? En hoe kunnen actieve burgers zich op dit vlak organiseren? ‘Occupy’ lijkt veeleer toch vooral een manifestatie van wanhopige machteloosheid.

=De tentoonstelling= [gedacht wordt in de tweede helft van 2015, als kritische noot bij de staart van het jubileum 200 jaar koninkrijk 1813-1815]

De nadruk ligt hier op de **hink** [de jaren tien van de 20^e eeuw en zijn voorgeschiedenis: de verwerving van het algemeen kiesrecht en de weg daarnaar toe] en de **stap**: de jaren zestig/zeventig als stap tussen de jaren tien van de vorige eeuw en het huidige tijdsgewricht.

>Maar daarbij is de **aanloop** [Patriottenbeweging en Bataafse Revolutie] beslist meer dan een verplicht nummer maar veeleer een even onmisbare als aanstekelijke opmaat om het thema in breder historisch perspectief te plaatsen en de belangrijkste begrippen rond het thema aan de hand van de toenmalige gebeurtenissen scherp te naar voren te brengen.

>Wat betreft de **hink**. Deze laat zich aan de hand van het nodige schriftelijk bronnen materiaal in een expositie heel goed vertellen: aan de hand van krantenartikelen, pamfletten, spotprenten, historische foto’s, fragmenten uit dagboeken, memoires en andere egodocumenten, notulen, redevoeringen, verslagen van debatten, oude stembiljetten en kieslijsten. Daarbij is het zaak ook de voorgeschiedenis van het algemeen kiesrecht in beeld te brengen, te beginnen bij de eerste verkiezingen met algemeen stemrecht in de Bataafse Tijd via het censuskiesrecht, het verruimen van

de census met de Kieswet van Houten uit 1896 als hoogtepunt vóór de invoering van het algemeen kiesrecht. Ook in beeld wordt gebracht de beweging voor algemeen kiesrecht van de vroege socialistische beweging, de Sociaal Democratische Bond (SDB) van Domela Nieuwenhuis die daar in de jaren 1880 een centrale rol vervulde onder de leus algemeen kiesrecht of de revolutie! [Den Haag speelde in deze 'Domela-tijd' de centrale rol in de socialistische beweging met o.m. de 'rode burcht' *Walhalla* in de Westerbaenstraat] tot en met Rode Dinsdagen in het begin van de jaren tien van de 20^e eeuw door de parlementaristische opvolger van de SDB, De Sociaal-Democratische Arbeiders Partij (SDAP) van Pieter Jelles Troelstra. De strijd voor algemeen kiesrecht was ook een belangrijk thema voor de opkomende middengroepen, met name in liberale kring waar in 1892 de Vrijzinnig Democratische Bond (VDB) zich van de Liberale Unie afsplitste. SDAP en VDB waren beide ook voorstander van het vrouwenkiesrecht – ook die tak van de kiesrechtbeweging tijdens de eerste golf van het feminisme komt over het voetlicht.

Mogelijke structurering/ indeling van deze delen [de aanloop en de hink] van de tentoonstelling

>>DE BATAAFSE REVOLUTIE

>a. Korte **introductie** met als aanleiding de strijd voor algemeen kiesrecht en het bereiken van het algemeen kiesrecht die honderd jaar geleden hun hoogtepunt vonden

=vorm; in te zetten middelen/ objecten: één groot pakkend hoofdbeeld [(historische) foto, affiche, spotprent met daarnaast een korte introtekst met afsluitend de indeling van de tentoonstelling die correspondeert met de hoofdstukindeling met het begeleidende boekje/ 'catalogus'

=bronnen: uit diverse perioden [kunnen ook uit materiaal voor 'de stap' en 'de sprong' komen]

> b. **De Bataafse Revolutie - de kiem van algemeen kiesrecht en democratie**

=vorm; in te zetten middelen/ objecten: afbeeldingen van bijeenkomsten [als een schilderij van een der eerste bijeenkomsten van de Nationale Vergadering in de zomer van 1796 in de collectie van het Haags Historisch Museum; of een prent van het Volksfeest op de 3^e maart 1796 met de Vrijheidsboom en Burgeres Van der Meer als zinnebeeld. Een van vele goede stadsgezichten uit de HHM-collectie kan hier ook een functie hebben], pamfletten, schotschriften, spotprenten

=bronnen: www.bataafse-republiek.nl en onderzoekers/ auteurs uit die kring als Niek van Sas en Wyger Velema, zoals:

-Joris Oddens, *Pioniers in schaduwbeeld. Het eerste parlement van Nederland 1796-1798*

-Mart Rutjes, *Door gelijkheid gegrepen. Democratie, burgerschap en staat in Nederland 1795-1801*

>c. **De Restauratie van 1813/15 en het censuskiesrecht van de grondwet van 1848** : een kort maar onmisbaar intermezzo

=vorm in te zetten middelen/ objecten: *nog nader uit te werken*

=litt., bronnen: *nog nader uit te werken*

>>STRIJD VOOR HET ALGEMEEN KIESRECHT

>d. **Algemeen kiesrecht of Revolutie! -de eerste golf van de kiesrechtbeweging in de jaren 1880**: aan de vooravond van de industrialisatie die in Nederland laat op gang komt; de Sociaal-Democratische Bond van Domela Nieuwenhuis, de grondwetswijziging van 1887 met mogelijkheden voor kiesrechtverruiming; de opkomst van de middenklassen en de houding van progressief liberalen in de kiesrechtkwestie

=vorm in te zetten middelen/ objecten: historische foto's, pamfletten, [spot]prenten, [fragmenten uit] egodocumenten

=litt., bronnen: IISG; Jan Willem Stutje, *Ferdinand Domela Nieuwenhuis. Een romantische revolutionair*; afbeeldingen van Haagse locaties in de collecties van het Haags Historisch Museum en het Haags gemeentearchief

>e. **Algemeen kiesrecht voor goede sociale wetgeving!** : de tweede golf van de kiesrechtbeweging in de jaren vóór de Eerste Wereldoorlog; booming economie vlak vóór W.O. I, de rol van de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij van Pieter Jelles Troelstra en de Rode Dinsdagen van 1911-1912; verdere kiesrechtverruiming onder de Kieswet Van Houten van 1896; definitief opschuiven van het belangrijkste deel van de liberalen naar algemeen kiesrecht

=vorm in te zetten middelen/ objecten: historische foto's, pamfletten, [fragmenten uit] notulen en egodocumenten, kaartjes van toename van de kiesbevoegdheid en van de politieke kleur per kiesdistrict tussen 1897 en 1913, van uitslagen van de resultaten van het volkspetitionnement oor algemeen kiesrecht in 1911, uitleg van de werking van het kiesdistrictensysteem van de Kieswet Van Houten, met kiesformulieren, stembiljetten e.d.

=litt., bronnen: IISG; Van der Meer/ Van Schuppen/ Veen, *De SDAP en de kiesrechtstrijd 1894 – 1913*; afbeeldingen van

Haagse locaties in de collecties van het Haags Historisch Museum en het Haags gemeentearchief

>**f. Strijd voor vrouwenkiesrecht** - de eerste feministische golf, de verhouding met de beweging voor algemeen kiesrecht, de relatief ondergeschikte positie van het vrouwenkiesrecht in de diverse politieke partijen, ook bij uitgesproken voorstander van het vrouwenkiesrecht als SDAP en VDB

=vorm, in te zetten middelen/ objecten: historische foto's, pamfletten, [spot]prenten, fragmenten uit egodocumenten
=litt., bronnen: instituut Aletta [voorheen IIAV]

>**g. Algemeen kiesrecht, oorlog, revolutie - 1914 – 1918**; de grondwetswijziging, de eerste verkiezingen onder algemeen kiesrecht. de mislukte revolutieopgave van Troelstra

=vorm, in te zetten middelen/ objecten: historische foto's, pamfletten, [spot]prenten, fragmenten uit egodocumenten
=litt., bronnen: IISG; Bas van Dongen, *Integratie of revolutie. De SDAP tijdens de Eerste Wereldoorlog*; afbeeldingen van Haagse locaties in de collecties van het Haags Historisch Museum [als het schilderij van de grote aanhankelijkheidsbetoging aan de Oranjes op het Malieveld in de herfst van 1918 na de mislukte revolutieopgave van Troelstra] en het Haags gemeentearchief

>**h. Het interbellum: politieke stagnatie, economische wereldcrisis en de opkomst van antidemocratische ideeën en bewegingen**, dit mede als gevolg van de ontgoocheling over het algemeen kiesrecht en de parlementaire democratie en bijbehorende verschijnselen als partijdigheid en cliëntelisme - een kort maar onmisbaar intermezzo

=vorm, in te zetten middelen/ objecten: historische foto's, pamfletten, [spot]prenten
=litt, bronnen: IISG, gemeentearchief voor Haagse locaties

>Om te vervolgen met de **stap**, de jaren zestig en zeventig. Hiervoor bestaat natuurlijk een baaiert aan schriftelijk, fotografisch en audiovisueel materiaal. Wat (nog) niet gebeurd is, althans niet op systematische wijze met democratisering als invalshoek, is onderzoek op het gebied van *oral history*. Alleen al voor de opbouw van de collectie van het Haags Historisch Museum is het van belang vanuit de invalshoek 'het democratische geheugen van Den Haag' een verzameling van getuigenissen uit deze jaren op te bouwen. De verhalen die daaruit voortkomen kunnen belangrijke bouwstenen vormen voor dit onderdeel van de tentoonstelling, ondersteund door een boekje en een website/ digitale bank van te houden interviews, gesprekken, audiovisueel materiaal dat in die tijd gemaakt is. Verhalen van Hagenaars (zo stond de Haagse middelbare scholier Roel van Duijn in 1962 aan de wieg van een opmerkelijke buitenparlementaire actie [ban de bom]), verhalen van mensen van buiten de stad voor wie de residentie als nationaal politiek centrum een actie- en protestbestemming van betekenis was en is. Belangrijk bij dit alles vormt de zoektocht naar de relevantie van het gedachtegoed en de praktijken uit de jaren zestig/ zeventig voor het huidige tijdsgewricht – dat moet de centrale vraagstelling van het onderzoek zijn.

=Mogelijke structurering/ indeling van dit deel van de **tentoonstelling**

>>**DE DEMOCRATISERINGSBEWEGING VAN DE JAREN 60 EN 70**

>**i. Doorbraak of geen doorbraak? de 2^e helft van de jaren 40 en de doorloop via jaren 50 naar de vroege jaren 60** - een korte maar onmisbare aanloop naar de jaren 60

=vorm, in te zetten middelen/ objecten: naast panelen men tekst en beeld ook met schermen met [bewegend] beeld en geluid

=litt., bronnen: Kennedy, *Building the new Babylon: Cultural change in the Netherlands during the 60s*, Hans Righart, *De eindeloze jaren zestig. Geschiedenis van een generatieconflict* et al.; oral history, beeld en geluid

>**j. Gasbel en pilknik - de vroege jaren 1960 – sociaal-economische en culturele veranderingen**

=vorm, in te zetten middelen/ objecten: naast panelen men tekst en beeld ook met schermen met [bewegend] beeld en geluid

=litt., bronnen: James Kennedy, *Building the new Babylon: Cultural change in the Netherlands during the 60s*, Hans Righart, *De eindeloze jaren zestig. Geschiedenis van een generatieconflict* et al. ;IISG, oral history, beeld en geluid

>**k. aksie! - de 'lange jaren 60/70': van tweede helft van de jaren 1960 tot het begin van de jaren 80**

=vorm, in te zetten middelen/ objecten: naast panelen men tekst en beeld ook met schermen met [bewegend] beeld en geluid

=litt., bronnen: James Kennedy, *Building the new Babylon: Cultural change in the Netherlands during the 60s*, Hans Righart, *De eindeloze jaren zestig. Geschiedenis van een generatieconflict*, diverse studies over deelgebieden als De Kruyf en

Lardenoye, *Over lef gesproken. 25 jaar VVDM* et al ; IISG.oral history , beeld en geluid

=litt., bronnen: Antoine Verbij, *Tien rode jaren*, E.Elsinga, *Politieke participatie in Nederland gedurende de jaren zeventig* et al. , Duco Hellema, *Nederland en de jaren zeventig*; IISG.oral history , beeld en geluid

>1. **Massaler dan ooit, later gefragmenteerd en geradicaliseerd: de jaren 1980** - economische crisis en neoliberalisme; massa demonstraties tegen kernbewapening en kernenergie; radicalisering en fragmentatie later in de jaren 80 [kraakbeweging, antimilitarismebeweging]; dit alles tegen de achtergrond van de opkomst van het neoliberalisme dat de respectabiliteit van de bestuurlijke macht van de staat ondermijnt door de markt als nieuwe basis van het collectieve welzijn te maken – een korte maar onmisbare ‘uitloop’ van deze periode

=vorm, in te zetten middelen/ objecten: naast panelen men tekst en beeld ook met schermen met [bewegend] beeld en geluid

=litt., bronnen: Antoine Verbij, *Tien rode jaren* et al. ; IISG, oral history , beeld en geluid

En daarmee zijn bij de **sprong** aanbeland, in de 21^e eeuw. De tentoonstelling eindigt in de uitleiding met een reeks open vragen. De antwoorden worden gezocht in een reeks parallelle initiatieven voorafgaande, tijdens en na de tentoonstelling - zie onder .

=Mogelijke structurering/ indeling van dit deel van de tentoonstelling

>>DEMOCRATIE DE 21^E EEUW?

>m. **De booming nineties: De Muur gevallen, het pragmatische neoliberalisme van ‘Paars’ als bekroning van de ontzuiling** - een korte maar onmisbare inleiding

=vorm, in te zetten middelen/ objecten: naast panelen men tekst en beeld ook met schermen met [bewegend] beeld en geluid

=litt., bronnen: oral history , beeld en geluid

>n. **De ‘populistische’ revolte van de jaren nul van de 21e eeuw** – met aandacht voor de historische wortels van het Hollandse regentendom : het beginsel van de volkssoevereiniteit lijkt in Nederland nimmer werkelijk verinnerlijkt, dat lijkt evenzeer te gelden voor de sociaaldemocratie. De oligarchische attitude uit Ancien Régime lijkt nooit geheel uit de mentale onderstroom van het politieke landschap verdwenen te zijn. Of is er sprake van een nog oudere, kritische en au fond potentieel democratische houding tegen ieder vorm van ‘absolutisme’, of dat nu van de vorst, de oligarchie of ‘het volk’ komt?

=vorm, in te zetten middelen/ objecten: naast panelen men tekst en beeld ook met schermen met [bewegend] beeld en geluid

=litt., bronnen: oral history , beeld en geluid

=o. **Uitleiding: Economische crisis en globalisering - aanleidingen voor een nieuwe democratische strijd?** - De volksopstanden en maatschappelijke omwentelingen van de laatste jaren hebben democratie als centrale inzet. Ze spelen zich tot op heden buiten ons werelddeel af, maar dat zou zo maar kunnen veranderen. Want het economische en politieke bestel van Europa kraakt in zijn voegen en daarmee komt de Europese democratie sterker dan ooit in de mangel tussen natiestaat en kapitaal.

=vorm in te zetten middelen/ objecten: recent materiaal naast materiaal uit uiteenlopende perioden

=litt., bronnen: diversen

>**Ondersteuning op het gebied van kennisontwikkeling en onderzoek.**

Voor bepaalde perioden zou nadere wetenschappelijke ondersteuning te overwegen zijn. Te denken is aan het Bataafse tijdperk en de jaren 1960. Voor de Bataafse revolutie zouden we te rade kunnen gaan bij specialisten op dit vlak aan de Universiteit van Amsterdam als Wyger Velema, hoogleraar theoretische geschiedenis [heeft inmiddels zijn medewerking toegezegd] . Voor de jaren 60 lijkt James Kennedy, hoogleraar ook aan het Historisch Seminarium van de UvA, de aangewezen persoon [medewerking toegezegd]. Hij schreef zijn midden jaren 1990 zijn proefschrift over de sixties [zie litt. hierboven]. Misschien zou het mogelijk zijn onderzoeksonderdelen in de master-fase in het onderwijs op te nemen, bijvoorbeeld in de vorm van werkcolleges in het studiejaar 2013 – 2014.

Voor de periode van de late 19^e en vroege 20^e eeuw is bij de initiatiefnemer de nodige kennis aanwezig [zie litt. hierboven]. Op deelpunten kunnen specialisten geraadpleegd worden, zoals Jan Willem Stutje, biograaf van Domela Nieuwenhuis, voor de eerste golf in de kiesrechtbeweging en Bas van Dongen voor de Eerste Wereldoorlog [zie litt. hierboven].

wedstrijd voor essays en verhalen

Het lot van de

Geheimen van het **Achterkamertje** en het **Stemhokje**

in de

DE EEUW VAN DE OPENBARING

Thema

Op 15 november 1913 – nu bijna honderd jaar geleden - werd de Grondwetswijzigingscommissie Oppenheim ingesteld die ten doel had het Algemeen Kiesrecht in te voeren. In 1918 werd het algemeen mannenkiesrecht ingevoerd, in 1919 aangevuld met het algemeen vrouwenkiesrecht. Terugkijkend naar bijna 100 jaar algemeen kiesrecht willen we vooruitkijken naar de toekomst van het kiesrecht in de 21^e eeuw, de Eeuw van de Openbaring. Openbaarheid en transparantie zijn de trefwoorden van vandaag. De culturele revolutie van de jaren zestig/zeventig heeft ze met kracht op de agenda gezet, door de stormachtige ontwikkelingen in de informatica zijn ze meer en meer werkelijkheid geworden met alle onverwachte en soms onheilspellende gevolgen van dien. Niets lijkt meer geheim te kunnen blijven. De geheimen van de achterkamertjes van politici en machthebbers lekken door naar het wereldwijde net, daarbij een handje geholpen door zowel even virtuoze als sneaky cyber-Robin Hoods als op commercieel gewin beluste digi-rovers. Op den duur lijkt geen geheim meer veilig. Komen nu na de openbaringen van de geheimen van het achterkamertje ook die van het stemhokje in het vizier? De afgelopen decennia zijn de technieken om inzicht in het gedrag van de kiezer te krijgen steeds verfijnder geworden en spelen zelf een belangrijke rol in de beïnvloeding van het stemgedrag. Het internet en de sterk gegroeide sociale media hebben een extra dynamiek in dit proces gebracht. Consumentengedrag kan steeds beter ontrafeld worden, ook het individuele. Hoe zit dat met de voorkeuren van de kiezer, en niet alleen met diens intenties en voorkeuren, maar zelfs ook met diens daadwerkelijke stemgedrag? Wie zouden belang hebben bij en misbruik kunnen maken van de geheimen van het stemhokje? Niet alleen of zelfs misschien zelfs in de eerste plaats de staat als Big Brother, maar ook rivaliserende politieke machtsfacties, elkaar beconcurrerende commerciële partijen of...gewoon je eigen buurman of buurvrouw om je met je persoonsgegevens en portret op een zwarte lijst op internet te slingeren?

>Een wedstrijd voor essays en verhalen

Zo'n concours biedt tal van mogelijkheden voor fictie en non-fictie. Mengvormen liggen hier voor de hand, met science fiction als mogelijke invalshoek - bijvoorbeeld een fictief essay geschreven in het jaar 2xxx waarin teruggekeken wordt naar de jaren 1913 [algemeen kiesrecht, ontwikkeling van de statistiek – 'tellen is weten'] en ons 'eigen' 2013 en vooruitgekeken naar de cyber- en klimaattoekomst.

++Mogelijke data :

=uitschrijving van de wedstrijd: 15 november 2013 – honderd jaar eerder werd de grondwetswijzigingscommissie Oppenheim geïnstalleerd

=uitreiking van de winnende bijdragen en publicatie daarvan in een tijdschrift: 25 mei 2014 [of daaromtrent] – honderd jaar eerder bracht de cie. Oppenheim zijn rapport uit met een advies voor de invoering van algemeen [mannen]kiesrecht.

>En verder: van bordspel tot digitale game?

Als vervolg op de ideeën die uit de essaywedstrijd voortkomen zou een hedendaagse spelvorm ontwikkeld kunnen worden. Met de ontwikkeling van de ICT hebben zich de mogelijkheden van het interactieve [gezelschaps]spel spectaculair ontwikkeld van het bordspel tot de hedendaagse game. De geheimen van het achterkamertje en het stemhokje zouden een geschikt thema kunnen vormen voor zo'n hedendaagse spelvorm met diverse spelers aan het digitale spelbord zoals [netwerken van] individuele burgers, politieke en commerciële lobbygroepen, rivaliserende onderdelen binnen de overheid.

≥ meerjarenprogramma voor een **studium generale**, een aantal series lezingen

Sterft gij oude vormen en gedachten!

- maar wat zijn de nieuwe? - democratie in de 21^e eeuw...

De ideeën over democratie uit het klassiek-moderne tijdperk dat zijn startschot kende in de late 18^e eeuw met industriële revolutie en Franse Revolutie en zijn einde en aan het eind van de eeuw ten einde lijkt te zijn gekomen in de tweede helft van de 20^e eeuw met de *Grenzen aan de Groei* van de Club van Rome en de *Val van de Muur* lijken hun relevantie voor de 21^e eeuw voor een niet onbelangrijk deel te hebben verloren. De kloof tussen bestuurders en bevolking die zich in de loop van het laatste decennium van de vorige eeuw reeds aandienende lijkt steeds dieper te worden. De gevestigde ideeën over democratie zoals die zich in het klassiek moderne tijdperk hebben gevormd worden steeds sleetser en kunnen steeds minder overtuigen. Echt nieuwe ideeën en concepten hebben echter het daglicht nog niet gezien. Maar de gevoelens van onvrede en onmacht zijn er in deze tijden van economische, maatschappelijke en culturele crisis niet minder om. Aloude spanningsvelden in de praktijk en de theorie van de democratie komen opnieuw in alle hevigheid naar boven. Ze vragen om nieuwe benaderingswijzen die recht doen aan de oude en nieuwe problemen die in de 21^e eeuw spelen.

De spanningen zijn met name op een drietal velden te traceren: het aloude spanningsveld tussen representatieve en participerende democratie, de daarmee verband houdende spanning tussen politieke en sociaaleconomische democratie [en dan vooral het ontbreken van de sociaaleconomische democratie], en als derde de spanning tussen de politiek binnen het kader van de 19^e-eeuwse natiestaat en de steeds verder doordringende invloed van de wereldmarkt op politiek en beleid, een proces dat zich in deze tijden van globalisering en flitskapitaal in een angstaanjagende stroomversnelling is geraakt. Alle drie de spanningsvelden komen in onderscheiden onderdelen van het programma aan de orde. De start van het programma vindt in de loop van 2013 plaats. Bepaalde onderdelen kunnen in daarop volgende jaren op bepaalde thema's een vervolg krijgen in de vorm van workshops of een meer op specifieke praktijksituaties gerichte denktank.

De volgende drie hoofdonderdelen komen

a>Op de drempel van de nieuwe democratie van de 21^e eeuw?

Dit onderdeel vormt een korte introductie over democratiebegrippen en -praktijken in het algemeen.

b>Democratie tussen representatie en participatie en tussen politiek en economie

Twee spanningvelden die in hun onderlinge samenhang benaderd worden

c> Europese democratie in de mangel tussen natiestaat en kapitaal

Het spanningveld waarover op dit moment de sterkste gevoelens van politieke en maatschappelijke onmacht leven.

a>

Op de drempel van
De NIEUWE democratie van de 21^e eeuw?

*Een korte introductie op het totale programma waarbij reflecterend teruggekeken wordt op de voorafgaande twee klassiek-moderne eeuwen en nog verder terug naar de democratiediscussie uit de Klassieke Oudheid en vooruitgekeken wordt naar mogelijke tendensen in de komende eeuw aan de hand van werk van fundamentele critici van de [neoliberalistische] democratie als de Franse filosoof en wiskundige Alain Badiou en diens meest recent verschenen *La République de Platon*, de Amerikaanse politicologe Wendy Brown, de Franse historicus en filosoof Pierre Rosanvallon, de Vlaamse klinisch psycholoog en psychoanalyticus Paul Verhaeghe, de Duitse journalist en essayist Frank Schirrmacher en de Leuvense politiek filosoof Thomas Deceus. Daarbij moet het niet alleen om de democratie in het puur politiek-bestuurlijke domein gaan, maar ook om volksinvloed en zelfbeschikkingsmacht in andere sferen van mens en maatschappij: niet alleen in de economie maar evenzeer in het zogeheten maatschappelijk middenveld en zijn instituties en in de familie en andere verwantschapsverbanden.*

>>HOOFDLIJNEN

Alain Badiou is hier op dit moment een van de meest fundamentele critici, althans voor zover het de democratie in het politieke domein betreft. Hij vertrekt vanuit de kritiek op de democratische staatsvorm in het achtste boek van Plato's *Politeia*. Democratie is voor de genotzuchtigen, de oppervlakkigen in Plato's visie. Daarbij brengt Badiou deze oppervlakkigheid in verband met de heden daagse verhoudingen, met de alles gelijkschakelende werking van de markt, van het 'monetaire principe'. Alles is vervangbaar, verruilbaar voor iets anders. Democratie heeft de neiging te lange leste te ontaarden in tirannie. Badiou wil de door Plato bewonderde aristocratische

staatsvorm een hedendaagse inhoud geven. Willen we de komst van de tirannie voorkomen dan dient een voor allen toegankelijke aristocratie van de wijsheid uitgangspunt te worden voor een nieuwe vorm van 'communisme' in de lijn van de verheffingsgedachte van de oude arbeidersbeweging. In die zin zou democratie zijn letterlijke betekenis kunnen herwinnen: dat mensen macht kunnen krijgen over hun eigen bestaan.

Wendy Brown stelt een misschien nog wel veel verdergaande kritische vraag ten aanzien van het democratische paradigma aan de orde. In hoeverre mogen we van mensen verlangen dat zij de vrijheid van hun eigen democratische bestuurslot in eigen handen willen nemen, en - in het verlengde daarvan - welke kans van slagen hebben ons pogingen een appel te doen om het daadwerkelijk gebruik te maken van het democratische recht op vrijheid?

Een discussie in deze richting is primair georiënteerd op het politieke domein. Maar het hedendaagse 'hysterische' kapitalisme en de daarmee gepaard gaande bloei van het neoliberalisme krijgt niet alleen de '*politeia*' steeds sterker in zijn greep. Ook in het domein van de '*oikos*' dringen de markt en het kapitaal op doorslaggevende wijze door tot in nagenoeg alle bereiken des levens, niet alleen in het domein van de economie en de arbeid maar ook tot diep in het maatschappelijk middenveld en tot diep in de familie. Zou de grote democratische opgave voor de 21^e eeuw naast de politieke democratie niet vooral moeten richten op deze economische en sociale kant van democratie in al zijn facetten? Blijft het fundamentele emancipatorische strijdpunt hierbij niet als vanouds de opheffing van het antagonisme tussen insluiting en uitsluiting, hetgeen vooral **Slavoj Zizek** naar voren brengt [o.m. in zijn *Eerst als tragedie, dan als klucht*] ? Het is hard nodig om de aandacht op dit sociale aspect van de democratie te richten als tegenwicht voor de overwegende liberale democratieopvattingen. Daarbij is de balans in de discussie over democratie al te zeer doorgeslagen naar het vrijheidsaspect van democratie ten koste van het gelijkheidsaspect.

*** De teloorgang van het gelijkheidsaspect in hedendaagse opvattingen over democratie speelt ook een rol in *La société des égaux* [2011] van **Pierre Rosanvallon**, waar deze in het inleidende hoofdstuk *De crisis van de gelijkheid* op dit thema ingaat. In de Franse en Amerikaanse Revolutie [als ook in minstens zo sterke mate in de Bataafse, zoals ik hiervoor aangaf] is democratie een vorm van een samenleving van gelijken. De gelijkheid werd als de basis van de vrijheid beschouwd. Dit democratische gelijkheidsstreven kende zijn eerste langdurige crisis met de opkomst van het kapitalisme in de jaren 1830 tot en met de zogeheten tweede industrialisatie in de decennia vlak vóór de Eerste Wereldoorlog, tegelijk de eerste golf van globalisering. Deze crisis werd politiek-conceptueel overwonnen door de ontwikkeling van drie dragende democratische begrippen: de rechten van de mens [ter bescherming van de zelfstandige participatie van de burger], de markt [ter bestrijding van het protectionisme] en het algemeen kiesrecht [ter bestrijding van de politieke ongelijkheid]. Heden ten dage beleven we in de visie van Rosanvallon een tweede diepgaande crisis van de gelijkheid. Om deze te kunnen overwinnen moeten de voor een egalitaire lading voor de democratie benodigde begrippen de begrippen singulariteit, wederkerigheid en saamhorigheid herrijkt en herladen worden. Rosanvallon's benadering roept twee essentiële vragen op. Ten eerste vraag is of met de begrippenreits van rechten van de mens, markt en algemeen kiesrecht indertijd de crisis van de gelijkheid werkelijk overwonnen is. Geenszins, zo analyseert Rosanvallon in zijn in 2008 verschenen *La légitimité démocratique. Impartialité, réflexivité, proximité*. Op het aspect van *proximité* [nabijheid van, participatie in het democratische proces] wordt in onderdeel b van deze serie symposia [Democratie tussen representatie en participatie] nader ingegaan. De tweede, hiermee sterk verband houdende vraag luidt of we of, als we de huidige crisis willen begrijpen en overwinnen, niet alvorens nieuwe concepten te doordenken niet eerst het van het karakter van de huidige zogeheten neoliberale fase van het kapitalisme moeten doorgronden. Rosanvallon biedt hier betrekkelijk weinig soelaas; bij de beantwoording van deze vraag zouden we ook bij anderen te rade moeten gaan, zoals bij Paul Verhaeghe en Frank Schirrmacher in hun recente publicaties.

*** In de visie van **Paul Verhaeghe** zoals hij dat in zijn laatste boek *Identiteit* [2012] ontvouwt

bedreigt de invloed van de door het neoliberalisme van de laatste drie decades teweeg gebrachte meritocratie de democratie in de volle breedte en diepte. Wie niet kan bogen op zijn verdiensten heeft dat aan zichzelf te wijten en kan in die visie terecht veel minder of zelfs in het geheel niet bogen op welvaart, zeggenschap en bepaalde [voor]rechten dan diegene die 'het' wél 'gemaakt' heeft. Het aantal 'winnaars' moet in de meritocratische malle-molen per definitie beperkt blijven. Als gevolg hiervan slinkt de middenklasse zienderogen, het democratische gelijkheidsideaal verbleekt daarmee ook. De hedendaagse neoliberale versie van meritocratie vereist in zijn extreme competitiviteit bovendien een *volledig kwantificeerbare* vergelijking van onderlinge prestaties. Alleen de 'cijfers' doen er nog toe. De ruimte voor overleg over en kritiek op beoordelingen en klassificaties op basis van *kwantitatieve* criteria wordt nagenoeg onmogelijk en daarmee ook de ruimte voor democratische controle en zeggenschap. Niet alleen het bedrijfsleven, maar de hele maatschappij wordt meer en meer top-down geregeerd, alle rituelen van 'inspraak' ten spijt, en wel in veel sterkere mate dan in het klassiek liberale tijdperk het geval was toen 'de werkvloer', 'de basis' nog *inhoudelijk* kon reageren op door de top gelanceerde visies en strategieën en de top dat commentaar kon 'meenemen' in de kwalitatieve aanpassingen van eigen plannen. In de *machteloze maakbaarheid* die de neoliberale meritocratie voortbrengt lijkt de moderniteit in de 21^e eeuw op zijn grenzen te stuiten.

***Het thema van het hedendaagse neoliberalisme als belangrijke ondermijning van democratie speelt ook een centrale rol in de visie van **Frank Schirrmacher**, een van de hoofdredacteurs van de Frankfurter Allgemeine Zeitung, in diens recente boek 'Ego' [2013]. Waar Verhaeghe in zijn analyse van en kritiek op het neoliberalisme in navolging van *Hans Achterhuis* in *De utopie van de vrije markt* de nadruk primair legt op de neoliberale theorievorming van Hayek en Rand gaat Schirrmacher nog een stap verder. Hij ontdekt dat de wortels van het antidemocratische karakter van het neoliberalisme direct teruggaan op de Koude Oorlog. De wis- en natuurkundigen die in de tijd van de Koude Oorlog carrière maakten met de theorie van het afschrikkingsevenwicht en de speltheorie die daarop gebaseerd was vonden na de Val van de Muur emplooi in de financiële sector met de toepassing van de speltheorie op de hedendaagse digitale financiële handel met zijn periodieke *flash cracks*. Hiermee dringen de neoliberale ideologie en praktijk door tot in de kleinste haartjes van de maatschappij van de macro-economie via de micro-economie en de democratische constitutionele verhoudingen en nog dieper. De Koude Oorlog lijkt teruggekeerd in de vorm van een digitale soms nauwelijks beheersbare oorlog waarbij de samenleving de oorlog *aan zichzelf* verklaard heeft. Is hier opnieuw, net als bij de problematiek die Verhaeghe aansnijdt, sprake van een moderniteit die onder de gesel van het neoliberalisme op zijn eigen grenzen stuit? Kunnen we bij het overwinnen van deze tendens nog steeds bevredigende oplossingen vinden in de herbronning van de oude Europese sociale en democratische waarden voor de beantwoording van de vragen van de 21^e eeuw, of is dat niet meer voldoende? Op dit aspect wordt nader ingegaan in onderdeel c> *Europese democratie tussen natiestaat en kapitaal*/sub-onderdeel 4>. De [on?]mogelijkheid van een democratische praktijk in de Europese sociale politiek in het tijdperk van *High Frequency Trading*.

>SAMENVATTEND

De relatie tussen democratie in *politeia* en *oikos* is het centrale thema van dit inleidende deel van het studium generale. Degene die deze relatie in al zijn veelzijdigheid opmerkelijk kort en treffend weet te samen te vatten en te analyseren is de jonge Leuvense politiek filosoof **Thomas Decreus** in zijn recente [2013!] boekje *Een paradijs waait uit de storm. Over markt, democratie en verzet*. In zijn visie moet democratie ingezet worden als permanent verzet tegen machtsongelijkheid als strijdmiddel in te zetten tegen het falen van het heersende politieke én economische systeem. De vrije markt kent niet alleen zijn economisch schaduwzijden, zoals in de huidige crisis duidelijk wordt, maar is ten principale een onverenigbaar met democratie met zijn streven naar reële

machtsgelijkheid_ gebaseerd op de gelijkwaardigheid van alle burgers. Een ander wezenskenmerk van democratie is gelegen in de autonomie van de politieke gemeenschap, niet belemmerd door 'externe' krachten, waarbij de vrije markt heden ten dage meer en meer aan macht wint. In de vrije markt kan en mag de mens niet bewust invloed uitoefenen op de sociaal-economische gang van zaken. Individueel kan hij dat niet; zijn positie is vergelijkbaar met een vogel in een grote zwerm. Collectief mag hij dat niet, want dan verstoort hij de werking van de vrije markt. Om het principe van de marktsoevereiniteit door te kunnen zetten ten koste van het beginsel van de volkssoevereiniteit is staatsrepressie onontbeerlijk, met alle totalitaire consequenties van dien. De markt versterkt reeds aanwezige machtsongelijkheden, ook op politiek vlak. De strijd voor politieke en sociaaleconomische gelijkheid en politieke gelijkheid moet daarom gelijktijdig gevoerd worden. In de grote democratische revoluties van de late 18^e eeuw vond met de overgang van de soevereiniteit van de vorst naar die van het volk tegelijk de scheiding plaats tussen politiek en economie en tussen private en publieke ruimte. Het principe van de volkssoevereiniteit had wel betrekking op het publieke domein maar niet op het particuliere, i.c. het economische. Dat werd het terrein bij uitstek van de vrije markt. Het in de 19^e eeuw opkomende socialisme wilde de idealen vrijheid en gelijkheid van de Franse Revolutie niet beperken tot de politiek en het publieke domein, maar wil deze beginselen op de volle maatschappelijke bandbreedte van toepassing laten zijn van de de economie tot en met de cultuur en het gezin. Het was de inzet van deze beweging deze private domeinen in de sfeer van de politieke publieke domein te brengen, waarbij de grenzen tussen legaal en illegaal moeten worden opgezocht. In de loop van de 20^e eeuw is het socialisme op deelpunten daarin geslaagd, maar de laatste decennia vindt onder neoliberale pressie een herprivatisering van de publieke verworvenheden plaats. Het verzet en de revoluties van de laatste jaren tegen deze tendens hebben steeds democratie in de breedste zin van het woord als inzet. Geen democratie in een vaste, vooraf te bepalen vorm maar als autonoom proces waarin verzet een sleutelrol vervult. Dat verzet wordt op alle fronten geleverd, niet in de laatste plaats op het politieke front. De liberale parlementaire democratie is au fond een electieve aristocratie. Alleen dankzij het verzet van de georganiseerde arbeidersbeweging werd in de 19^e en de vroege 20^e eeuw het censuskiesrecht vervangen door algemeen kiesrecht, maar het aristocratische wezenskenmerk wordt steeds gereproduceerd in de spreekwoordelijke kloof tussen politieke elite en burger. Het streven naar een perfect democratische orde wordt doot Deleus *utopisch constructivisme* genoemd. Het past in een Platoonse traditie, in zijn democratische versie het verst doorgevoerd in het socialisme – vandaar de gerichtheid van de oude maoïst Badiou op de politeia van Plato. Maar het idee van een perfect egalitaire orde als einde van de emancipatorische strijd is een contradictio in terminis. Er dreigt dan dat een deel van de bevolking gedwongen wordt vrij te zijn - zie het dilemma dat Wendy Brown opwerpt. Essentieel in dit verband is het besef van de onmogelijkheid van iedere orde, ook van het doembeeld van een volledig gerobotoriseerde orde. Dankzij het vermogen van de mens tot verschillende interpretaties van concepten en systemen, hoe gesloten deze ook lijken, doemt in de reproductie van bestaande maatschappelijke verhoudingen steeds een moment van vrijheid op, van verzet, van strijd. Die vrijheid wordt geboden door de fundamentele meerzinnigheid van de menselijke taal.

Het economische en sociale aspect, democratie in de oikos dus, zal vooral nader uitgewerkt worden in het tweede deel van onderdeel *b > Democratie tussen representatie en participatie en tussen politiek en economie* en in onderdeel *c > Europese democratie tussen natiestaat en kapitaal/ sub-onderdeel 4>*. De [on?]mogelijkheid van een democratische praktijk in de Europese sociale politiek in het tijdperk van *High Frequency Trading*.

Democratie tussen

representatie en participatie

en tussen

politiek en economie

Beide spanningsvelden [die tussen representatie en participatie en die tussen politiek en economie] roepen gevoelens van onmacht op. In beide gevallen is er sprake van onvrede over een te geringe mate van volksinvloed, van invloed 'van onderop'. In beide gevallen geeft de formele regulering van de democratische besluit- en machtsvorming een illusie van democratie. Bij de representatieve democratie is één van de allereerste democratische tekorten gelegen in het ontbreken van onvoldoende ruimte om van onderop eigen initiatieven te kunnen nemen die van invloed zijn op openbare meningsvorming en politieke besluitvorming. Ruimte voor agendering van politieke thema's en articulatie van afwijkende benaderingswijzen van onderop vormen geen inherent bestanddeel van de representatieve democratie. In het sociaaleconomische domein is in de vaak nog immer hiërarchische arbeidsverhoudingen van menig bedrijf iedere democratische illusie veelal afwezig. Macro-economisch is deze democratische illusie echter des te sterker aanwezig en des te succesvoller naarmate deze gericht is op het puur individuele succes, waarbij de markt de rol van de ultieme democratische scherprechter mag spelen. Het resultaat is een pervers meritocratisch mensbeeld, waar individuele economische en maatschappelijke status en invloed te danken zijn aan eigen verdienste en inspanning. Op beide fronten [die van de representatie en de participatie en die van de politiek en de economie] vormt de ontmaskering van de democratische illusie de centrale opgave van het streven naar democratische vernieuwing op sociaaleconomisch gebied.

>>Democratie tussen representatie en participatie

Vanaf de late 18^e eeuw kreeg het moderne democratiebegrip gestalte, waarbij het beginsel van de representatieve democratie de overhand kreeg. Toch bestonden er vanaf het begin kritische geluiden ten aanzien van het afstaan van macht aan volksvertegenwoordigers die zonder last en ruggespraak konden opereren. *"Stemrecht is geen souvereiniteit: 't is een recht verr' beneden dat recht, dat men oppermacht noemt"*, aldus het eerder in het overkoepelde stuk over beloftes dilemma's van democratische vernieuwing aangehaalde citaat van *Johannes Kinker* aan het eind van de 18^e eeuw. Het ontbreken van actieve participatie van burgers van onderop in het politieke besluitvormingsproces is de moderne representatieve democratie met zijn top down-karakter steeds een punt van spanning gebleven. Steeds opnieuw kwamen er de afgelopen twee eeuwen bewegingen naar voren die meer participatieve vormen van democratie naar voren brachten, zoals radencommunistische ideeën aan het begin van de 20^e eeuw en andere de baaierd van ideeën in de jaren 60.

Heden ten dage lijkt de oriëntatie op participerende democratie weer aan aantrekkingskracht te winnen. De groei aan mogelijkheden op het gebied van steeds interactievere en complexer wordende vormen van informatie-uitwisseling hebben de zogeheten *deliberatieve democratie* op de agenda geplaatst. Initiatieven als de G1000 in België en het ontstaan en de groei van politieke groeperingen in diverse Europese landen als de piraten in Duitsland en de beweging van komiek Grillo in Italië vormen een uitdrukking van deze ontwikkeling. Maar is het hier alleen meer democratie dat aan de einder gloort, maar zijn er ook keerzijden aan de groei van de interactieve informatieuitwisseling? Hoe 'vrij' is deze uitwisseling op de diverse platforms gezien de enorme machtspositie van digitale reuzen als google c.s. En hoe kunnen de rechten en posities van individuen en minderheden tot uitdrukking komen en gegarandeerd worden?

Dit laatste dilemma is ouder dan de digitale revolutie en de opkomst van de sociale media. Er bestaan vanouds bezwaren tegen vormen van directe en participerende vormen van democratie die gebaseerd zijn op de angst voor het gevaar van betrekkelijk gemakkelijk te organiseren vormen van manipulatie van de besluitvorming door hecht georganiseerde fracties en facties en op de angst voor het gevaar dat de verscheidenheid van de publieke meningsvorming daarmee in het gedrang zou kunnen komen. Dergelijke bezwaren raken aan de typische angst voor 'populisme' die eigen is aan heersende elites, maar dat maakt de inhoud van die bezwaren daarom niet minder relevant, met name vanuit het oogpunt van de benodigde garantie van de rechten van individuen en minderheden. Om deze bezwaren kunnen ondervangen is een mechanisme van checks and balances tussen verschillende maatschappelijke levenssferen tot op het laagste schaalniveau nodig. De representatieve democratie kent zulke checks and balances aan de top van de pyramide in de vorm van de scheiding der machten. Voor participerende vormen van democratie hebben zulke mechanismen zich niet of nauwelijks kunnen ontwikkelen om de doodeenvoudige reden dat dergelijke participatieve vormen nog nauwelijks tot ontwikkeling gekomen zijn. Participerende democratie moet in één beweging zowel zichzelf uitvinden en zichzelf bekritisieren. Bij de benadering van dit probleem en de bijbehorende theoretische dilemma's is het ook relevant de ontwikkeling van het denken over dit thema bij de eerder genoemde *Pierre Rosanvallon* te betrekken, van diens *L'âge de l'autogestion* uit 1976 tot en met *La légitimité démocratique* uit 2008.

De tweede categorie van zwakke punten van de participerende democratie betreft de kwestie van de *machtvorming*: zowel tegenover de bestaande ideologische instellingen en de macht van marktlobbies en media als tegen verstarrende machts- en elitevorming binnen het 'eigen' domein van de participerende democratie is een derde hoofdthema. De publieke politieke meningsvorming vindt niet in een maatschappelijk vacuüm plaats maar wordt in sterke mate beïnvloed door ideologisch gekleurde instellingen als politieke partijen en de 'vierde macht' van bureaucratie en staatsinstellingen en door de macht van marktlobbies en media. In deze bredere context moet participerende democratie begrepen worden als een emancipatorische beweging met even zoveel inspirerende als verraderlijke kanten.

Tegenover al deze machten heeft de spontane beweging voor democratie van onderop van nature al snel iets kwetsbaars. Dat heeft menige sociale en democratische beweging maar al te vaak de kop gekost. Het vormde en vormt nog steeds de grote frustratie die bepaalde vleugels in bepaalde emancipatiebewegingen ertoe dreef en her en der nog steeds drijft om ter zichten voor terroristische en totalitaire verleidingen. Het is het centrale dilemma voor iedere sociale emancipatiebeweging: hoe de eigen interne democratie te bewaren en toch de vereiste machtspolitiek met succes te voeren?

>>Tussen politieke en sociaaleconomische democratie

Democratie, zelfbestuur op het werk - het vormde een belangrijk programmaonderdeel van de democratiseringsbeweging in de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw. Arbeiderszelfbestuur was in die dagen een belangrijk thema. De ideeën gingen op hun beurt onder meer terug op radencommunistische denkbeelden uit het begin van de eeuw. De jaren tachtig met hun economische crisis en beleid van 'no nonsense' brachten het ideaal op de achtergrond, in de 'booming nineties' betrad de zjp-er het toneel. Iedereen eigen baas, maar wie goed keek moest toegeven dat menig zjp-er, veelal afhankelijk van hoogstens een of twee hoofdopdrachtgevers, in feite gewoon een werknemer was die onder voorwereldlijke arbeidsvoorwaarden werkte. Dit komt in de huidige crisis zeer pijnlijk aan het licht. Achter de [flatteuze] officiële werkloosheidscijfers ligt een heel andere werkelijkheid waarvan de contouren zichtbaar worden nu de bezuinigingsmaatregelen werkelijk doel gaan treffen, Die maatregelen bedreigen ook degenen die nog wél een baan hebben alsook hen die proberen uit een bijstandssituatie aan werk te komen als eigen baas in een sociale setting die zijn wortels heeft in de coöperatieve beweging uit vorige eeuwen.

Maar er is inmiddels een beweging gaande waarbij in diverse projecten producenten/ mede-eigenaren zelf het heft in handen hebben genomen, her en der met succes, veelal kleinschalig van opbouw maar inmiddels in bepaalde gevallen op verrassend grote schaal verspreid en vertakt. De meest tot de verbeelding sprekende voorbeelden zijn buiten de landsgrenzen te vinden. Neem de energieproductiecoöperaties bij onze oosterburen, kleinschalige burgerinitiatieven die inmiddels een substantieel deel van de energievoorziening voor hun rekening nemen. Een ander buitenlands voorbeeld dat tot zeker zo sterk de verbeelding spreekt en op een nog veel breder terrein opereert is het conglomeraat van productie- en verbruikerscoöperaties in en om het Baskische stadje *Mondragon*, in de jaren vijftig ontsproten uit initiatieven vanuit een lokale technische school en een paraffinefabriek. Er werken nu 83.000 mensen in 256 bedrijven op het gebied van kennis, industrie, detailhandel en financiële dienstverlening. Het geheel is gebaseerd op beginselen van de soevereiniteit van de arbeid en solidariteit zonder dat het streven naar excellente resultaten in gevaar komt. Beslissingen op de werkvloer worden genomen volgens het principe *one man one vote*. De huidige crisis gaat aan Mondragon evenmin voorbij als elders in het ernstig geteisterde Spanje, maar vooralsnog lijkt de beweging zich staande kunnen houden.

Geen zinvolle democratie op sociaaleconomisch gebied als deze niet tegelijk een sterk participerend karakter draagt. In dit opzicht vormen participerende en sociaaleconomische democratie twee kanten van eenzelfde medaille, althans dat zou zo moeten zijn. Aan welke voorwaarden moet dan worden voldaan om dat werkelijk mogelijk te maken, is dan de volgende vraag. Eén van de antwoorden moet gezocht worden in de richting van een verbreding van de probleemstelling. Het sociale en economische staat namelijk niet op zichzelf maar staat in nauw verband met het sociaal-culturele, met het maatschappelijk middenveld en zijn instituties en met de familie en andere verwantschapsverbanden. Op het kleinste schaalniveau van wijk laten dergelijke interacties het beste uitwerken. Dat is ook de reden om dit deelthema nader te verdiepen in de 'denk-praktijktank' ***Participerende democratie als economische kracht in het pauzelandschap Molenwijk / Binckhorst – een 'sociaal ontwerpatelier'***, een apart deelproject > zie aparte notitie. Dit atelier wil voortwerken op reeds ontstane initiatieven in deze Haagse multi-etnische en multiculturele wijk.

EUROPESE DEMOCRATIE

in de **mangel** tussen

natiestaat en **kapitaal**

**ONDERDEEL VAN HET MEERJARENPROGRAMMA
DEMOCRATIE ALS PERMANENTE UITDAGING**

In de huidige discussie over de crisis in de hedendaagse democratie komt onvermijdelijk de verhouding tussen de Europese natiestaat en de wereldmarkt aan de orde. Dit thema kan in een project over de toekomst van de democratie daarom niet onbesproken blijven. De 19^e-eeuwse Europese natiestaat staat onder druk. Welke transformatie zal dit instituut in de 21^e eeuw (moeten) ondergaan? Wat is de vereiste staatkundige minimumschaal om de meest dramatische luimen en de grillen van de wereldmarkt het hoofd te kunnen bieden? En hoe kunnen actieve burgers zich op dit vlak organiseren, 'Occupy' voorbij?

>>Thematische zwaartepunten

1>De veranderende geo-economische positie van het Avondland: de omkering van de oorspronkelijke accumulatie van het kapitaal?

In het vierentwintigste hoofdstuk van *Das Kapital* over de zogeheten de oorspronkelijke accumulatie van het kapitaal werkt Marx de gedachte uit dat de basis van de opeenhoping van rijkdom en economische macht in Europa gebaseerd is op regelrechte roof en plundering van de wereld buiten Europa sinds de koloniale veroveringen. Een half millennium concentreerde de rijkdom, de macht en het mondiale initiatief in Europa, totdat in de 20^e eeuw de VS langzamer kwamen. De 21^e eeuw lijkt de eeuw van Azië te worden. Bezit Azië bij uitstek de cultuur en de economische en demografische kracht om het initiatief te nemen om het ongebreidelde kapitalisme het hoofd te bieden en de planeet te redden [zie o.m. Chandran Nair, *Consumptionomics. Asia's role in reshaping capitalism and saving the planet* Oxford 2011] ? Of kan hier Europa ook nog een rol van betekenis in spelen, zoals de Indiase schrijver *Anitav Ghosh* oppert, bijvoorbeeld voor zijn eigen Indiase subcontinent dat qua bevolkingsdichtheid en culturele diversiteit veel gemeen heeft met het Avondland? Zou er in dit geval op mondiale schaal overgestapt moeten worden van een unipolaire door het westen gedomineerde wereldorde naar een multipolaire, zoals de Waalse politicologe *Chantal Mouffe* bepleit. Zou Europa dan wel in staat zijn om tegelijk een breuk met en een continuering van de eigen geschiedenis te bewerkstelligen? Een *breuk* met de oorspronkelijke accumulatie, met het leegplunderen van andere werelddelen door een duurzame economie op te bouwen die primair put uit eigen natuurlijke hulpbronnen.

Continuering en versterking van de voortrekkersrol op duurzaamheidsgebied die Europa nu al mondiaal levert en van de technologische, sociale en culturele 'ingenieurstraditie' van het oude werelddeel. Mission impossible of stimulerende uitdaging? Én *continuering en versterking op cultureel-democratisch gebied* met mensenrechten als speerpunt .

2>Het dominante Europese ontwikkelingspatroon: noord versus zuid of stad versus land?

Alom wordt de tegenstelling tussen het noorden en het zuiden van Europa als uitgangspunt voor de discussie genomen: sociaaleconomisch, politiek en cultureel. De recente gebeurtenissen rond de eurocrisis geven voeding aan een dergelijke benadering. Maar andere invalshoeken kunnen minstens zo verhelderend zijn. Zoals een benadering waarbij de verhouding stad - land centraal staat. In deze visie wordt de kern van Europa wordt technologisch, economisch, demografisch en cultureel gevormd door een samenstel van stedelijke landschappen. Dit kreeg vorm in de (late) middeleeuwen met stadsstaten en stedenbonden als politiek-bestuurlijke uitdrukkingvormen – te situeren tussen de Hanze en het stedelijk landschap van de Lage Landen in het noorden en het stedenlandschap van Noord- en Midden Italië in het zuiden en was de dominante politieke situatie tot het ontstaan van de moderne Europese natiestaaten in de 19^e eeuw - een en ander conform de conceptuele kaart van Europa van de Noorse politicoloog/socioloog Stein Rokkan. In het huidige tijdsgewricht lijkt dit aspect van stedelijke netwerken weer in toenemende mate relevant te worden. Niet voor niets wordt de 21^e eeuw de eeuw van de stad genoemd. In een demografisch krimpend werelddeel als Europa zal de bevolking zich des te sterker concentreren op de reeds verstedelijkte gebieden. De zones daarbuiten krijgen meer en meer een perifeer karakter. De noordelijke buitengewesten zullen - Europa of geen Europa - met economisch en technologisch succes hun eigen gang blijven gaan. De zuidelijke buitengewesten zullen sociaaleconomisch steeds afhankelijker worden van de kern. Wat kan deze ontwikkeling voor consequenties hebben voor de politieke en bestuurlijke structuur van de [economische] Europese samenwerking en voor het democratisch gehalte daarvan. Wat voor rol speelt 'Brussel' binnen dit krachtenveld en in welke richting zou deze rol zich in de toekomst kunnen/moeten ontwikkelen?

3>Het democratische gat tussen natiestaat en 'Europa'- gewest en gemeenschap als oplossingsrichting?

De moderne Europese natiestaat heeft in de 19^e eeuw vorm gekregen - dat geldt niet alleen voor relatief jonge staten als Duitsland en Italië, maar ook voor 'oudjes' als Frankrijk en Nederland die pas in de 19^e eeuw organisatorisch ingrijpend gemoderniseerd werden. De vraag is in dit verband niet alleen of de natiestaat heden ten dage nog wel voldoende opgewassen is tegen het geweld van de internationale markt (dat werd al in de loop van de 20^e eeuw zeer discutabel) maar ook of schaal en karakter nog wel correspondeert met het patroon van de interstedelijke netwerken zoals dat zich in de 21^e eeuw in Europa lijkt te ontwikkelen. Ontberen aan kracht winnende stedelijke clusters niet steeds vaker de nodige politieke en bestuurlijke politieke manoeuvreerruimte binnen het starre stramien van de natiestaat en gaat dit niet steeds vaker als een belemmering ervaren worden? Zou hier een tweedeling in categorieën staatkundige entiteiten naar analogie van het Belgische model soelaas kunnen bieden? (het gewest voor het sociaal-economische bestuur en de gemeenschap voor

21

het sociaal-culturele bestuur, waaronder de taal [is gans een volk]). Welke rol speelt 'Brussel' of kan/moet zij spelen in een bestuurlijke transformatie van een steeds centralistischer wordend samenwerkingsverband van regeringen van natiestaten naar een [con]federatie van [urbane] regio's?

4> De [on?]mogelijkheid van een democratische politieke praktijk in een Europese sociaal-economische politiek in het tijdperk van *High Frequency Trading*

De Duitse journalist en essayist *Frank Schirrmacher*, één van de hoofdredacteurs van de *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, ontdekt in zijn recent verschenen *Ego* dat de wortels van het antidemocratische karakter van het neoliberalisme direct teruggaan op de Koude Oorlog. De wis- en natuurkundigen die carrière in de Koude Oorlog carrière maakten met de theorie van het afschrikkingsevenwicht die op hun gebaseerd waren op speltheoretische inzichten vonden na de Val van de Muur emplooi in de financiële sector met de toepassing van de speltheorie op de hedendaagse digitale financiële handel met zijn periodieke *flash cracks*. Hiermee dringt de neoliberale ideologie door tot in de kleinste haarvaten van de maatschappij van de macroeconomie via de microeconomie in de constitutionele verhoudingen en nog dieper. De Koude Oorlog is teruggekeerd in de vorm van een digitale, soms nauwelijks beheersbare oorlog waarbij de samenleving de oorlog *aan zichzelf* verklaard heeft en die nog slechts de schijn van rationaliteit ophoudt. Het is in deze cyberwereld waarin de handelsstrijd gestreden wordt door computers die op hun beurt andere computers aansturen maar zeer de vraag of constituties en wetten hier enige soelaas kunnen bieden. Er wordt nu in dit verband bijvoorbeeld het nodige verwacht van een Europese wet waarbij internationale financiële transacties belast [en daarbij ook geregistreerd moeten en daarmee ook gecontroleerd en vertraagd kunnen] worden. Maar is die verwachting terecht? Kan Dat is maar zeer de vraag, alleen al vanwege het feit dat Europa op dit punt niet één front maakt. Zo willen maar elf van de zeventien euro-landen meedoen aan de nieuwe wet; beroepsbelastingparadijs Nederland is hier zoals gebruikelijk een schaamteloze spelbreker. Wat kan/moet in dit verband van 'Brussel' verwacht worden.

Specifiek deskundig op dit gebied is de Nederlandse journalist, essayist, cultureel antropoloog en arabist *Joris Luyendijk*. Hij is momenteel als een soort cultureel antropoloog van de financiële wereld langdurig ondergedoken in de Londense City in opdracht van de Britse kwaliteitskrant *The Guardian* en doet daarvan gewag in die krant en in een wekelijkse column in het economiekatern van *NRC-Handelsblad*. Schirrmacher en Luyendijk lijken de aangewezen figuren om dit programma-subonderdeel mede gestalte te geven.

5>Mobilisatiethema's en -kansen voor een democratisch en vitaal Europa: wanneer en hoe waart welk spook door het nieuwe Europa?

Woede, een gevoel van machteloosheid en angst strijden om voorrang in de harten van de Europeanen in de huidige politieke en economische crisis. Welke thema's kunnen richting geven om de malaise langs democratische weg te overwinnen? Hoe kan ons werelddeel aan economische en ecologische vitaliteit winnen zonder dat dit te zeer ten koste gaat van sociale gelijkheid of op een manier tot stand gebracht wordt waardoor de sociale gelijkheid juist kan toenemen? Welke vormen

van zelforganisatie van gewone mensen kunnen daaraan bijdragen? Welke te verwachten sociale reactiepatronen kunnen de basis voor zo'n beweging vormen? Hoe kunnen daarbij de patstellingen die binnen de bestaande politieke verhoudingen ontstaan zijn doorbroken worden?

>>Symposia, denktanks – welke initiërende organisaties

In eerste instantie lijkt zich in de aanloop naar de Europese verkiezingen in het voorjaar van 2014 een gelegenheid voor te doen om een reeks lezingen/ workshops te organiseren, mogelijk i.s.m. met bijvoorbeeld het Huis van Europa in Den Haag en/of een instelling in Brussel], toegespitst op het thema Europese democratie.

>>Inleiders, docenten, moderatoren

Welke wetenschappers/ publicisten/ maatschappelijk betrokken kunstenaars, welke onderzoeks- en cultuurinstellingen zouden in dit verband een bijdrage kunnen leveren?

De lijst is nog in opbouw - enkele personen moeten nog benaderd worden.

= Ernst van den Hemel [onderzoeker Universiteit van Amsterdam, Badiou-kenner en betrokken bij o.m. *Occupy College Amsterdam*]

= Thomas Decreus [historicus en politiek filosoof aan de Universiteit van Leuven en auteur van *Een paradijs waait uit de storm – Over markt, democratie en verzet*],

=Didier Caluwaerts [Vrije Universiteit Brussel/ UvA; als een der initiatiefnemers van het Belgische G1000-project over deliberatieve democratie]

=Erwin Jans [dramaturg in Brussel en Rotterdam en publicist over theater, literatuur en cultuur; leidde in 2009 het project *De democratie onder vragen* van De Club van Brussel/ Passa Porta],

=Ido de Haan [hoogleraar geschiedenis aan de Universiteit van Utrecht; leidt een onderzoek naar alternatieve vormen van democratie vanaf het eind van de 19^e eeuw]

= Pieter Pekelharing [filosoof Universiteit van Amsterdam; schrijft veel over de grensvlakken tussen wijsbegeerte, politiek en samenleving, waaronder een boek over de Werdegang van het gelijkheidsideaal dat in deze neoliberale tijden meer en meer onder druk lijkt te komen te staan],

=Gabriël van den Brink [hoogleraar maatschappelijke bestuurskunde, Universiteit van Tilburg; onderzocht en publiceerde veel over de kloof tussen burgers en politiek; hield in september 2012 een lezing over Om de ziel van Europa voor de Raad van het openbaar bestuur]

=En dan specifiek voor thema 4 natuurlijk de reeds genoemde Frank Schirrmacher en Joris Luyendijk.

sociaal ontwerpatelier

Participerende democratie

als

economische kracht

in het pauzelandschap

Molenwijk / Binckhorst

Democratie op het werk is en blijft een belangrijk issue over de gedachtevorming over democratie: in de arbeidsituatie brengt menigeen immers een belangrijk deel van zijn leven door; menigeen ontleent zijn zelfvertrouwen, welbevinden, materiële welstand en maatschappelijke status aan zijn positie in en invloed op het arbeidsproces. In dit project worden eigentijdse vormen van coöperatieve arbeidspraktijken onderzocht en daadwerkelijk in de praktijk gebracht, de coöperatieve gedachte uit de late 19^e en vroege 20^e eeuw gedachtig. Dit project is wijkgericht [in de Haagse wijken Molenwijk / Binckhorst] en is van lange adem – op zijn minst tot en met 2018. Een belangrijk rol is toebedacht aan de mogelijke interactie tussen de coöperatie Coöperatief Eigenwijzer en Investeringsmaatschappij Binckhorst [IMBinck], ondersteund door Esloo College en de Haagse Hogeschool ter ontwikkeling van nieuwe vormen van maatschappelijk betrokken ondernemen.

Democratie, zelfbestuur op het werk - het vormde een belangrijk programmaonderdeel van de democratiseringsbeweging in de jaren zestig en zeventig. Arbeiderszelfbestuur was in die dagen een belangrijk thema. De jaren tachtig met hun economische crisis en beleid van 'no nonsense' brachten het ideaal op de achtergrond, in de 'booming nineties' betrad de zzp-er het toneel. Iedereen eigen baas, maar wie goed keek moest toegeven dat menig zzp-er, veelal afhankelijk van hoogstens een of twee hoofdopdrachtgevers, in feite gewoon een werknemer was die onder voorwereldlijke arbeidsvoorwaarden werkte. Dit komt in de huidige crisis zeer pijnlijk aan het licht. Achter de [flatteuze] officiële werkloosheidscijfers ligt een heel andere werkelijkheid waarvan de contouren zichtbaar worden nu de bezuinigingsmaatregelen werkelijk doel gaan treffen, Die maatregelen bedreigen ook degenen die nog wél een baan hebben alsook hen die proberen uit een bijstandssituatie aan werk te komen als eigen baas in een sociale setting die zijn wortels heeft in de coöperatieve beweging uit vorige eeuwen.

Er is inmiddels een beweging gaande waarbij in diverse projecten producenten/ mede-eigenaren zelf het heft in handen hebben genomen, her en der met succes, veelal kleinschalig van opbouw maar inmiddels in bepaalde gevallen op verrassend grote schaal verspreid en vertakt. De meest tot de verbeelding sprekende voorbeelden zijn buiten de landsgrenzen te vinden. In een interview met de [groene] milieuminister van de Duitse deelstaat Baden Württemberg eind september 2012 in *de Frankfurter Allgemeine* maakte deze gewag van 17.000 kleinschalige burgerinitiatieven op het gebied van duurzame energiewinning die inmiddels een substantieel deel van de energievoorziening voor hun rekening nemen. Een ander buitenlands voorbeeld dat tot zeker zo sterk de verbeelding spreekt

en op een nog veel breder terrein opereert is het conglomeraat van productie- en verbruikerscoöperaties in en om het Baskische stadje *Mondragon*, in de jaren vijftig ontsproten uit initiatieven vanuit een lokale technische school en een paraffinefabriek. Er werken nu 83.000 mensen in 256 bedrijven op het gebied van kennis, industrie, detailhandel en financiële dienstverlening. Het geheel is gebaseerd op beginselen van de soevereiniteit van de arbeid en solidariteit zonder dat het streven naar excellente resultaten in gevaar komt. Beslissingen op de werkvloer worden genomen volgens het principe *one man one vote*. De huidige crisis gaat aan Mondragon evenmin voorbij als elders in het ernstig geteisterde Spanje, maar vooralsnog lijkt de beweging zich staande kunnen houden.

In de Nederlandse setting moet de zaak van de grond af aan opgebouwd worden, alhoewel de energieproductiecoöperatieven de laatste tijd in opkomst zijn. Wat er aan overblijfselen van de coöperatieve beweging uit de laatste helft van de 19^e eeuw en de eerste helft van de 20e eeuw overbleef, is grotendeels hopeloos verbureaucratiseerd of gecommmercialiseerd. Een en ander zou om te beginnen opgebouwd kunnen worden op een betrekkelijk klein schaalniveau, op wijkniveau bijvoorbeeld. Kijken we naar onze eigen stad, dan lijkt de wijkencombinatie Molenwijk/ Binckhorst een reeks relevante ingrediënten te herbergen voor initiatieven op dit vlak.

Het eerste relevante ingrediënt is het *Esloo College*, een school voor praktijkonderwijs die enkele jaren geleden verhuisd is van de Binckhorst, een bedrijfengebied in neergang, naar de Molenwijk, een multi-etnische wijk met de nodige sociale en economische problemen. Daar kwam een nieuw gebouw en met dat gebouw ging de school zich openen naar de omringende wijk - niet alleen op het gebied van de problemen maar ook op het vlak van de verborgen potenties van de veelkleurige bewoners. Het tweede ingrediënt wordt gevormd door de coöperatie *Coöperatief Eigenwijzer*, een nog heel pril initiatief. Onderzocht moet worden hoe deze coöperatie in staat kan worden nieuwe werkgelegenheid te scheppen voor en door bewoners/ werkers/ deelnemers. De allereerste voorbeelden lijken hoopvol, maar op weg naar de volwassenwording zijn nog heel wat vervolgstappen geboden. Allereerst moet een verdienmodel voor mensen die uit de bijstand stukje bij beetje met eigen arbeid in hun levenskosten willen voorzien verder ontwikkeld worden. Daarbij komt meteen de kwestie om de hoek kijken hoe arbeid, andere vormen van inzet en '[sociale] potentie' onderling 'verrekend' worden - bijvoorbeeld bij het verlaten coöperatie en/of wijk. En hoe wordt de interne en externe 'democratie' georganiseerd en wat zijn daarbij de benodigde 'checks and balances'.

Soortgelijke vragen spelen momenteel ook bij de *Investeringsmaatschappij Binckhorst [IMBinck]* [het tweede ingrediënt] in de aanpalende wijk Binckhorst. In dit project moet 'een nieuw verdien- en waardeperspectief in de gebiedsontwikkeling' van de wijk ontwikkeld worden dat moet leiden tot de 'een ander verdien- en waarde perspectief' dan de geijkte op kapitaal gebaseerde vormen. De Binckhorst is momenteel een gebied dat je een '*pauzeland*' zou kunnen noemen.

Vooruitlopend op een grootscheepse reconstructie van het gebied waarbij ruim baan gemaakt had moeten worden voor kantoren en appartementen in het hogere marktsegment is het nodige aan grond en vast goed onteigend, de oude bedrijven werden verplaatst. En toen kwam de crisis waardoor alle grootse plannen werden ingehaald. Wat we hier inmiddels aantreffen is een gebied dat wacht op nieuwe bestemmingen. De oude ambitieuze plannen zijn inmiddels jammerlijk achterhaald, in de huidige schemersituatie kan er ruimte ontstaan voor oude en nieuwe bedrijven en bedrijfjes die voorlopig - of wellicht uiteindelijk 'definitief' - een goedkoop onderkomen krijgen om nieuwe initiatieven te beginnen. De ligging aan voor de binnenvaart zeer goed bereikbare en nog uit

te breiden kaderuimte biedt mogelijkheden. > zie het project *Haagse Havens* van o.m. Sabrina Lindemann [Mobiel projectbureau OpTrek/ www.imbinck.nl en het rapport *De Vaart erin!* [i.o.v. Stimuleringsfonds Architectuur/ Belvedere, door Arjan Nienhuis, Annet Ritsema en Steven van Schuppen / Nienhuis Landschapsarchitectuur/ Bureau Ritsema architectuur/ Bureau LopendeZaken]. Maar investeringskapitaal is in deze economisch zware tijden nauwelijks te mobiliseren. Wat wél te mobiliseren zou kunnen zijn is de 'sociale potentie' in de vorm van de empowerment reeds aanwezige kennis, kunde, economische, sociale culturele netwerken met een economische spin-off. Ook hier net als bij Coöperatief Eigenwijzer is sprake van een eigen verdien, ruil- en investeringsmodel. De achtergrond is echter deels een wat andere. De [potentiële] deelnemers zijn - in tegenstelling tot de meeste leden in Coöperatief Eigenwijzer - al wél gewend aan het eigen ondernemerschap, maar voor een groeiend deel van hen zal het de komende jaren moeilijk worden op eigen kracht het hoofd boven water te houden. Niet in de laatste plaats worden de zzp-ers in de culturele sector geconfronteerd met zwaar weer gezien de afbraak van het culturele subsidieveld. Meer onderlinge samenwerking zou mogelijk soelaas kunnen bieden, waarbij de zoektocht naar een geschikt verdien-, ruil- en investeringsmodel het allereerste punt van onderzoek is. In dit opzicht zouden Coöperatief Eigenwijzer en IMBinck op zijn minst hun ervaringen op dit vlak kunnen uitwisselen en hun netwerken op elkaar kunnen afstemmen. Alleen al de geografische nabijheid geeft daar meer dan voldoende aanleiding toe.

Voor de verdere ontwikkeling van de economische en sociale werkmodellen zou het geen kwaad kunnen nog andere organisaties bij dit onderzoek, bij deze zoektocht te betrekken. Het al genoemde Esloo College zou een rol kunnen vervullen [zoals voor de ontwikkeling van werkgelegenheid in de eigen wijk] en niet te vergeten de in de nabijheid gevestigde *Haagse Hogeschool* [gesprekspartner Herman Telle] die zich immers gecommitteerd heeft met de wijk om er onder meer maatschappelijk betrokken ondernemen te bevorderen. De Haagse Hogeschool kan hier op menig vlak een centrale rol vervullen in de ondersteuning en versterking van het onderwijs in de wijk, het begeleiden van de leerlingen in de wijk en de eigen studenten op weg naar werk en het inschakelen van docenten en studenten bij de organisatie van de economie van de wijk - met als bijzondere casus de ontwikkeling van nieuwe sociale arbeidsorganisatievormen waarnaar men in de wijk op zoek is, zoals bij Coöperatief Eigenwijzer en IMBinck. Een en ander zou gestalte moeten krijgen in de vorm van een 'sociaal ontwerpatelier' - naar analogie van de ontwerpateliers in de architectuurwereld. Voor de 'borging' van een dergelijk initiatief zou de Haagse Hogeschool het beste garant kunnen staan. Voor het bredere onderzoeksperspectief kunnen de EFSQ [European Foundation of Social Quality] en de HACU [Hague Academic Coalition for sustainable Urban development] een rol spelen gezien hun intensieve bemoeienis met gebied in de afgelopen jaren. Op cultuurhistorisch gebied komt het *Haags Historisch Museum* in beeld. De *Trekvlies* ter hoogte van de huidige Molenwijk en het bedrijfengebied Binckhorst vormden in het midden van de Gouden Eeuw het schouwtoneel van het meest monumentale en prestigieuze *stadsgezicht* van Den Haag, geschilderd door *Jan van Goijen*, thans pronkstuk van het Haags Historisch Museum. Toen was de oriëntatie van de stad nog op de veenkant gericht, op de Trekvaart waarmee de Residentie via het wijd- en fijn vertakte netwerk van waterwegen in verbinding stond met de andere Hollandse steden. De 21e eeuw verdient een soortgelijke [her]oriëntatie, waarbij het veen de stad tot een internationaal voorbeeld kan maken.

meerjarenagenda

Decennia van democratie en revolutie

Een reeks van projecten/ initiatieven in het tweede decennium van de 21^e eeuw met Den Haag als historisch strijdtoneel

Twee eeuwen, twee decades

Het huidige decennium, de jaren tien van de 21^e eeuw, geeft voldoende aanleiding terug te kijken naar gebeurtenissen in een tweetal decades uit vroeger eeuwen. Allereerst naar *de jaren tien van de 20^e eeuw* en van daaruit naar *de jaren negentig van de 18^e eeuw*. Het zijn alle twee decennia die belangrijke draaipunten in de moderne Europese geschiedenissen vormen. De jaren negentig van de 18^e eeuw vormden het begin van de 'lange 19^e eeuw' die al begon in de late 18^e eeuw met de industriële revolutie in Groot Brittannië op economisch gebied en de Amerikaanse, Franse en Bataafse Revolutie op politiek gebied. Aan het eind van de 18^e eeuw werd de basis gelegd voor de moderne parlementaire democratie, in Nederland met de Bataafse Revolutie, een feit dat in later tijden in het heersende historische besef ten onrechte ondergesneeuwd is geraakt. Des te dringender is het heden ten dage dit feit weer aan de vergetelheid te ontrukken mede op basis van recent wetenschappelijk historisch onderzoek. De jaren tien van de 20^e eeuw vormen het startpunt van wat we voorsnog als de 'korte 20^e eeuw' zouden kunnen karakteriseren. In dit decennium werd de draad uit de Bataafse periode na meer dan een eeuw van politieke restauratie met de invoering van het algemeen kiesrecht eindelijk weer opgepakt. Maar in dit decennium radicaliseerde de sociale politieke revolutie nog verder door. De Eerste Wereldoorlog en de Russische Oktoberrevolutie markeren in dit opzicht een nieuw tijdperk. Het industriële kapitalisme dat in de 19^e eeuw zich wereldwijd breed had gemaakt kreeg na de Oktoberrevolutie een geduchte concurrent in de gedaante van de Sovjet Unie. Na de Tweede Wereldoorlog kwam tijdens de Koude Oorlog het wereldgebeuren in zijn geheel in het teken van de strijd tussen socialisme/ communisme en kapitalisme te staan. De val van de Berlijnse Muur, tweehonderd jaar na de val van de Bastille, maakte een einde aan de dubbel-eeuw van de klassieke moderniteit. De apologeten van het kapitalisme profeteerden het einde van de geschiedenis. Maar de werkelijkheid is nu eenmaal weerbarstig. Thema's als democratie en sociale rechtvaardigheid hebben hun relevantie behouden. Even relevant blijft een kritische doordenking van de manieren waarop de afgelopen twee eeuwen gepoogd werd antwoorden te geven op vragen over deze onderwerpen.

Vijftig jaar later....

Het is een zeker uitdaging een wereldproblematiek als deze te behandelen met als strijdtoneel de politieke hoofdstad van een land waar alles vijftig jaar later dan elders gebeurt, althans volgens een

uitspraak die ten onrechte aan de Duitse dichter Heinrich Heine is toegeschreven. Den Haag heeft zich als mooiste dorp van Europa inderdaad niet zelden gewenteld in haar wereldvreemdheid, maar heeft die pose ook vaak genoeg gebruikt om zich wel degelijk intensief met de grote wereld te bemoeien. Het zou inderdaad een uitdaging van formaat kunnen zijn voor de stad niet alleen zichzelf en haar eigen bevolking maar ook de nationale en internationale instituties die zij huivert te confronteren met dilemma's aangaande democratie en sociale rechtvaardigheid. De geschiedenis van de stad als onderdeel van de nationale en internationale geschiedenis biedt tal van aanknopingspunten voor even ongemakkelijke en pijnlijke als bemoedigende en curieuze geschiedenissen.

Agenda

>>2013 > 2014

>verwijzend naar 1913/ 1914

=1913: de verkiezingen in het voorjaar van 1913/ in het najaar de instelling van de 'pacificatiecommissie' van Bos en de daarmee verbonden grondwetswijzigingscommissie Oppenheim [15 november] die het algemeen kiesrecht zou mogelijk moest maken

=1914: bekendmaking van het advies van de Commissie Oppenheim [25 mei] voor de invoering van het algemeen mannenkiesrecht voor mannen op te nemen in de grondwet / het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog [28 juli]

>Mogelijke initiatieven:

=aftrap van de meerjarenagenda met de uitschrijving en de uitreiking van een **essaywedstrijd 'De geheimen van het achterkamertje en het stemhokje in de Eeuw van de Openbaring'** naar aanleiding van de grondwetswijzigingscommissie Oppenheim

=**start symposia-programma 'Sterft gij oude vormen en gedachten – maar wat zijn de nieuwe?', mogelijk in de aanloop naar de Europese verkiezingen in het voorjaar van 2014, toegespitst op onderdeel c [over de Europese democratie]**

>>2015-2016

>verwijzend naar 1815

=1815: voltooiing van de oprichting van het Koninkrijk der Nederlanden door het aannemen door Willem I van de troon [maart 1815] . Op het eerste gezicht niet zozeer een herdenkingsmoment voor de democratie, eerder van de restauratie die daarop volgde. Maar het is zinnig in de staart van de twee jaar durende festiviteiten rond 200 jaar koninkrijk ook de aandacht te vestigen op de voorafgaande periode van de Bataafse Republiek en de betekenis daarvan voor de modernisering en de democratisering van Nederland op de lagere termijn.

>verwijzend naar 1795/ 1796

=1795: begin van de Bataafse Revolutie als voortzetting van de patriottenbeweging die vanaf 1877 rigoureuus onderdrukt was.

=1796: de eerste via een vorm van democratische verkiezingen Nationale Vergadering [eerste bijeenkomst 1 maart 1796].

>Mogelijke initiatieven:

=begin 2015: **tentoonstelling ‘algemeen kiesrecht en verder’** in het Haags Historisch Museum die een chronologisch overzicht geeft van het democratiseringsproces van de Bataafse Revolutie t/m het begin van de 21^e eeuw, met bijzondere aandacht voor de gebeurtenissen in Den Haag als politiek centrum van het land

=in het seizoen 2015/2016 een **serie lezingen over de betekenis van de Bataafse Revolutie voor de hedendaagse democratie**, mogelijk aangevuld met **‘Bataafse wandelingen’** in het centrum van Den Haag

=in hetzelfde seizoen ook speciale aandacht voor deze periode in **het symposia-programma, met name voor het aspect van de participerende democratie dat in de allereerste Bataafse revolutiejaren onderwerp van discussie was;** én voor het streven naar participerende democratie in de jaren 60/ 70, tevens een belangrijk bestanddeel van de tentoonstelling.

>>2017-2018

>verwijzend naar 1917/ 1918

=1917: Februarirevolutie en Oktoberrevolutie in Rusland

=1918: in het voorjaar: eerste verkiezingen onder algemeen mannenkiesrecht in Nederland/ in het najaar: dreigende revolutie in Duitsland; beëindiging Eerste Wereldoorlog [11 nov.]; Troelstra’s mislukte ‘revolutiepoging’ in Nederland [12 nov.]

=1919: invoering algemeen vrouwenkiesrecht

>verwijzend naar 1797/ 1798

=1797 : afwijzing eerste ontwerp staatsregeling [grondwet] in een referendum [najaar]

=1798: na een revolutionaire ‘staatsgreep’ [22 januari] wordt een radicale versie van de staatsregeling in het voorjaar bij referendum wél goedgekeurd/ ‘Bataafse ‘Terreur’ tot juni/ ‘tegencoup’ en invoering van een meer gematigde staatsregeling [12 juni]

Mogelijke initiatieven:

=**‘Tussen democratie en revolutie’**: een serie lezingen en debatten gedurende de jaren 2017 ben 2018 terugverwijzend naar de roerige jaren 1917 en 1918, vergezeld van een korte doch krachtige **tentoonstelling** [vergezeld van nadere digitale/virtuele aankledingen] van het politieke strijdtoneel in Den Haag als nationaal politiek centrum

=nadere uitwerking van het **studium generale-programma in de richting van radendemocratische ideeën** die in de revolutiejaren van de tweede decennium van de 20^e eeuw een belangrijke rol speelden en de weerslag daarvan in Nederland

=**Van Pacificatie tot stagnatie?** – een serie lezingen waarin de balans opgemaakt wordt van de lange termijn-effecten van de grondwetwijziging die tijdens W.O. I zijn beslag kreeg op de Nederlandse politieke verhoudingen, met bijzondere aandacht voor de invoering van de evenredige vertegenwoordiging en voor de invoering van het vrouwenkiesrecht in een sterk verzuilde samenleving met een in vergelijking met de ons omringende landen opvallend lage arbeidsparticipatie van vrouwen mede veroorzaakt door het feit dat het neutrale Nederland buiten het krijgsgewoel van W.O. I wist te blijven